

ЛІДЕРСТВО, ВОЖДИЗМ, КУЛЬТ ОСОБИ: СУТНІСНІ РИСИ ТА УМОВИ ВЗАЄМНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Політичне лідерство, вождизм, культ особи – це складні й багатомірні явища, дослідження яких має істотне наукове і практичне значення. В умовах демократизації політичної системи суттєво розширюється роль особистості лідера, що призводить до концентрації влади в одних руках. Найактивніші й авторитетні в політичному відношенні громадяни стають керівниками – політичними лідерами суспільства. Однак лідерство може зазнати трансформації у бік вождизму чи культу особи, з чим вітчизняний соціум неоноразово стикався в продовж минулого століття. Це ж саме може статися і у XXI столітті, особливо, коли мова йде про перехідне суспільство, яке тривалий час перебуває в умовах суспільної кризи. *Мета* даної статті – розглянути спільне і відмінне в феноменах «лідерство», «вождизм» і «культу особи», умови їх взаємної трансформації.

Зразком розробки загальної типології політичної влади та форм її реалізації є комплексний підхід М. Вебера, який виділив три основні типи лідерства: традиційне (монарх), бюрократичне (президент) і харизматичне (ватажок, вождь маси). В основі кожного з них лежить свій особливий спосіб легітимації. Історично розвиток цивілізації йшов від традиційного лідерства на основі харизми до бюрократичного лідерства сучасних розвинених демократій. [3, с. 34].

Лідерство – це здатність чинити вплив як на окрему особистість, так і на групу людей, спрямовуючи їх зусилля на досягнення цілей організації. Витоком політичного лідерства може бути вождизм, тобто політика, спрямована на утвердження однієї людини в ролі незаперечного керівника. Для вождизму характерна особиста відданість одній людині – вождю, визнаному ідейному керівнику в суворо централізованих структурах (державі, партії).

Культ особи – звеличення особи, сліпе поклоніння, а іноді й обожнювання людини, яка займає найвище становище в політичній чи релігійній ієрархії, надмірне перебільшення заслуг, функцій і ролі лідера [6, с. 472].

Лідерство є всюди, де є влада і організація. Зацікавлення лідерством та спроби осмислити цей складний соціальний феномен сягають давнини. Так, уже античні історики Геродот, Плутарх та інші приділяли політичним лідерам значну увагу, вбачаючи у героях, монархах і полководцях творців історії.

У сучасному світі існують країни, де провідну роль у суспільному житті відіграє таке явище, як вождизм. При цьому навіть розвиток і модернізація економіки можуть здійснюватися в рамках цього специфічного типу політичних відносин. Найбільший розвиток вождизм як інститут влади отримав на Сході, досягаючи зрілих форм в так званому «східному деспотизмі». Для вітчизняної політології особливо актуально вивчення феномена вождизму, так як і наша країна, і її найближчі сусіди зіткнулися з цією проблемою, що інколи мало трагічні наслідки.

Теоретичною основою культу особи є волонтаристський погляд на історію, згідно з яким її хід визначається не об'єктивними законами, а волею видатних людей, переважно вождів. Найчастіше культ особи притаманний тоталітарним і авторитарним державам. Іноді його елементи простежуються і в демократичних країнах (наприклад, у Франції в період правління Шарля де Голя). Передумови культу особи політичних керівників на соціально-психологічному рівні починаються з їх сакралізації, обожнювання влади. Початки його – в ідолопоклонстві первісних релігійних вірувань та культів. Суб'єктивною передумовою культу особи є також патріархальне сприйняття глави держави як «батька» великої сім'ї, визнання держави із суворою ієрархічною побудовою суспільства єдиною можливою моделлю [2, с. 148.]

Платон і Аристотель замислювалися не тільки над тим, як і чому людина бере в свої руки владу, а й про цілі, які вона ставить перед собою, використовуючи владу. Для цих філософів не було сумніву в тому, що хороший лідер повинен прагнути до справедливості і чесно служити державі. Аристотель особливо підкреслював, що участь у політиці для лідера – це вища форма прояву людської гідності. На відміну від такого підходу, Макіавеллі акцентував увагу на питанні прагматичного утримання влади лідером, особливо в часи змін і нестабільності. У його трактуванні політичний лідер – це володар, гуртуючи і представляючи все суспільство, використовує будь-які засоби для підтримання громадського

порядку і збереження свого панування. Ці ідеї зробили ім'я Макіавеллі називним для представників маніпулятивного лідерства (т. з. «макіавелізм») [2, с. 135–142].

Яскравими представниками волонтаристської теорії лідерства, що розглядає історію як результат творчості видатних особистостей, є Томас Карлейль і Ральф Емерсон Уолдо. Вони вважали основну масу населення, що не здатна нормально існувати без спрямовуючого впливу лідерів, головною причиною виникнення вождизму, лідерства та культу особи. Безпосередній вплив на сучасні концепції лідерства мав Габріель Тард – один з основоположників теорії соціалізації. Тард намагався довести, що основним законом соціального життя є наслідування лідера та його соратників. Більшість населення не здатне до самостійного соціальної творчості. Єдине джерело прогресу суспільства – відкриття, зроблені ініціативними і креативними особистостями. За багатовіковою традицією, що розглядає лідерів як локомотив історії, принципово розходиться марксизм. Він обмежує можливість активності політичних лідерів історичною необхідністю і класовими інтересами. Політичний лідер виступає тут найбільш послідовним, свідомим і вмілим виразником волі класу, тобто грає по відношенню до суспільної групи допоміжну, службову роль. І якщо Маркс і Енгельс відзначали можливість відокремлення політичних лідерів від класів і попереджали робітників про необхідність убезпечити себе від власних чиновників, то у Леніна і, особливо, у Сталіна гору взяли ще більш спрощені уявлення про співвідношення мас і політичних лідерів. «Маси, – писав Ленін, – поділяються на класи, класами керують політичні партії, політичні партії у вигляді загального правила управляються більш-менш стійкими групами найбільш авторитетних, впливових, досвідчених та найвідповідальніших посадових осіб, званих вождами» [4, с. 46].

Заперечення історичної ролі лідерів властиво і деяким немарксистським дослідникам. Вони стверджують, що лідери не мають ніякого значення. Маси і докільця в цілому диктують поведінку лідерів, впливають на їхні цінності і цілі, визначають засоби досягнення мети, контролюють народ за допомогою конституцій, партій та інших інституціональних механізмів. Сучасні підходи до дослідження лідерства мають не тільки різні витoki, але і розрізняються за своєю дисциплінарної приналежності. Так, слід перш за все відзначити внесок психологів, що принесли в дослідження лідерства різні варіанти теорій особистості. Вони наклали відбиток саме на розумінні особистості лідера, його різних характеристик і якостей, що дозволяють лідеру стати на чолі організації, партії чи держави. Психологи також багато уваги приділяють окремим структурним компонентом особистості (мотивам, потребам, волі, емоціям, темпераменту, здоров'ю, характеру, стилю, самооцінці тощо).

В останні десятиліття потужним стимулом дослідження лідерства став розвиток теорій менеджменту. Особистість лідера в теоріях менеджменту присутня тоді, коли необхідно врахувати даний фактор з метою маніпулювання організацією. [6, с. 472].

Ідейні джерела культу особи в монополізації права на істину, в утвердженні «єдино вірної ідеології», творці якої наділяються якостями пророків та ясновидців. Культ особи нетерпимий до будь-якого опору, він створює тотальну систему особистої залежності, немовби паралізуючи масову свідомість, породжує у населення віру у всемогутність керівництва, страх перед ним, узаконює будь-яке беззаконня, формує у мас рабську покірність та угодовську поведінку, що досягається їх систематичною ідеологічною обробкою. Культ особи найчастіше виникає при концентрації у руках однієї людини всіх важелів політичної, економічної, духовної і соціальної влади.

Термін «культ особи» стосовно характеристики суспільно-політичного становища в 30–50-х рр. ХХ ст. в СРСР уперше використаний у 1956 р., коли ЦК КПРС ухвалив постанову «Про подолання культу особи та його наслідків», у якій було проаналізовано об'єктивні та суб'єктивні причини виникнення культу Й. Сталіна. Об'єктивними причинами культу особи називалися: відсталість країни, капіталістичне оточення, зовнішня загроза; суб'єктивними – особисті риси характеру диктатора. Культ особи – складова частина ідеології та практики сталінізму – виник на основі комплексу тогочасних соціально-економічних, політичних, історичних, традиційних і психологічних чинників. Одним з головних соціально-психологічних чинників було існування монархічної традиції у свідомості мільйонів людей, багатовікової звички підкорення усього суспільства одній людині, відсутність демократичних традицій у суспільно-політичному, житті, звичка населення країни до суворо централізованого типу влади. Розвиток культу полегшили ідеологічна диктатура партії і цілковите панування єдиної офіційної ідеології. Елементи культу особи простежувалися також у діяльності Л. І. Брежнєва, керівників тодішніх соціалістичних держав; вони мають місце в ряді країн Сходу в даний час. Об'єктом

поклоніння часто є не лише глава держави чи уряду, а й митець, конфесійний чи ідеологічний діяч. Культ особи негативно розглядається у християнстві. Існує настанова: «Не сотвори собі кумира!» [3, с. 10].

Чи можна запобігати виникненню культу особистості? Західна модель президентства довела свою надзвичайну ефективність у боротьбі з культом особи. Справа у тому, що в Європі та США президент (або канцлер, прем'єр-міністр) – це не казковий «гарант Конституції», «лідер нації», а конкретний лідер партії, який втілює її принципи в житті, і зазвичай керівник виконавчої гілки влади. Маючи навіть такі самі функції, як і український президент, закордонний колега вимушений стикатися з двома важливими відмінностями. Перша – це відповідальність. Президент США чи канцлер Німеччини особисто несе відповідальність за дії уряду, за власні рішення чи події в країні. Це відповідальність політична і чисто психологічна, оскільки саме його/її команда не справилася з поставленими завданнями.

Друга відмінність західної системи урядування – це конкуренція гілок влади. Президент, яким би улюбленим, народнообраним і харизматичним не був, все одно буде стикатися з діями опозиції, з незгодою парламенту, з демаршами місцевих органів влади. Робота президента в США чи Італії – це постійно доводити свою правоту, боротися за ухвалення тих чи інших рішень. Тільки в кризових ситуаціях президент отримує право наказувати. Очевидно, що ці дві умови – відповідальність і система управління просто так в Україні не з'являться. За нормальних умов вони довго розвиваються в результаті політичних реформ, розвитку громадянського суспільства, ефективних механізмів самозахисту територіальних громад тощо. Це шлях довгий – бо він є культурним, політичним і системним одночасно. Єдина можливість для нормалізації цієї ситуації – це створення конкурентоспроможного середовища всередині владної вертикалі. А за відсутності критики, як відомо, істина народитися не може.

На відміну від лідерів найвищої ланки, вождь – незмінюваний. Близькість до вождя може забезпечити одержання дохідного місця, але не захищає від можливих репресій. Справа навіть не тільки в тому, що тіло його може спочивати в мавзолеї, а дух навечно залишається в народній пам'яті. Він може формально залишатися вищим керівником країни навіть після своєї смерті (як це було відповідно до конституції КНДР, прийнятої через якийсь час після смерті Кім Ир Сена).

Вождь є харизматичним джерелом легітимності й ідеології. У цьому плані цікавою є ідея про те, що у людини є «два тіла» – фізичне, котре він одержує від батьків, і соціально-політичне – від вождя. Таким чином, вождь ніби стає духівником усіх громадян. Народ запевняють, що інтереси вождя й народу завжди збігаються, і саме існування народу й країни без вождя неможливе. Централізація країни навколо образу вождя, знайома нам з образу Сталіна, а сьогодні, у певній мірі, образу В. Путіна та О. Лукашенка. Таких осіб, як правило, оточує ореол міфів. [3, с. 34.] Їх провідні вказівки торкаються всіх сфер суспільнополітичного й культурного життя. Вони вирішують нерозв'язні проблеми й дають мудрі поради. Будь-яка тема повинна бути освячена їх авторитетом. Звідси таке явище, як культ «цитат класика». Для людей, що виростили в Радянському Союзі, початок будь-якого тексту із цитати з Маркса або Енгельса, часом досить далекої від його змісту, було звичним.

Прийнято вважати, що президент країни – це «надлюдина», яка завдяки своїм здібностям добивається абсолютного лідерства. Однак численні дослідження свідчать про те, що президенти є звичайними людьми, для яких збіг обставин, досвід, великі амбіції та хороші організаторські (або ораторські) здібності стали визначальними в кар'єрі. Лише деякі з обраних лідерів країн вирізнялися серед інших за психотипом людей (наприклад, топ-менеджерів) надзвичайними здібностями. І частіше за все такі люди ставали диктаторами. Втім, прихід до влади можливий лише за рахунок створення іміджу надзвичайності навколо кандидата – точніше, це є найлегший шлях для отримання влади. Лідер як феномен – це той, хто вирізняється з-поміж маси: або харизматик, або надраціональна людина, або вірний традиціям (і тому буде захищати свою країну). Імідж – це більш точне слово для означення суті політика. Кеннеді всю президентську кар'єру боровся з болем у спині, але мав імідж завжди усміхненого молодого впевненого політика. Рузвельт не міг встати з інвалідного крісла, але про це громадяни дізналися під кінець його четвертого президентського строку (втім, Рузвельт все ж був надзвичайною людиною – в хвилину афекту він знаходив сили підвестися на хворі на поліомієліт ноги, чим вражав своє осочення). Водночас імідж несе в собі не тільки можливість приходу до влади, але й небезпеку. Політик, граючи певну роль, поступово починає нею жити. І якщо суттєва ознака цієї ролі – це популярність, любов мас, то політик з часом починає насолоджуватися роллю, вимагати її задоволення і підкріплення.

Годі й казати, що в усі часи оточення керівників держав сприяло такій ситуації, прививаючи лідеру думку про його особливість. Самокритика, а тим більше критика з боку – рідкі гості «при дворі», тому більшість президентів закінчують свої строки у блаженному стані самозакоханості. Культ особистості став логічним продовженням цього стану у країнах, де механізмів розділення гілок влади не існує [5, с. 348].

Яким би не був перелік привабливих якостей ідеального політика за змістом, ці характеристики необхідно оцінювати з точки зору двох інших особистісних вимірювань – сили й активності [7, с. 10].

Особа може стати політичним лідером лише тоді, коли виражає інтереси тієї спільності людей, на лідерство в якій вона претендує. Це може бути як відносно невелика група людей, так і соціальна спільність – класова, етнічна, демографічна, професійна, територіальна, а також виборці певного округу чи країни в цілому. Для того щоб стати лідером, обійняти певну керівну посаду, претендент на лідерство має запропонувати щось нове порівняно з попереднім керівником. Ця функція означає, що політичний лідер свідомо вносить нові, конструктивні ідеї соціального устрою. Він формулює нові соціальні цілі й завдання, обґрунтовує стратегічні пріоритети й тактичні засоби їх досягнення і розв'язання. Але інколи політичне лідерство переростає у культ особи.

Література

1. Загурська С.І. *Феномен та функції лідерства* / С. І. Загурська // *ОСВІТА РЕГІОНУ*. – 2015. – № 23.
2. Кравченко А. І. *Макіавеллі: технологія ефективного лідерства* / А. І. Кравченко // *Социс*. – 1993. – № 6. – С. 135–142.
3. *Місце і роль еліт в українському суспільстві* // *Український тиждень*. – 2016. – № 34.
4. *Політологія для вчителя : навч. посібн. для студ. педагогічних ВНЗ / за заг. ред. : К. О. Ващенко, В. О. Корнієнка*. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 406 с.
5. *Політологія: підручник / М. М. Вегеш (ред.)*. – 3-тє вид., перероб і доповн. – К. : Знання, 2008.
6. *Прикладна політологія: навч. посіб.* / В.П. Горбатенко (ред.). – К. : Академія, 2008. – 472с.
7. *Смолій В. А. Політична система українського суспільства / В. А. Смолій, В. С. Степанков*. – К.: Інститут історії України, 2008. – 120 с.
8. *Соколова К.О. Соціальні уявлення про ідеального політичного лідера* / К. О. Соколова // *ОСВІТА РЕГІОНУ*. – 2011. – № 3.
9. *Політологія: лекційний курс і практикум [Текст] : навч. посіб.* / Т. В. Гончарук, М. І. Гурик, І. С. Дмитрів, Рудакевич О. М., Томахів В. Я.; за ред. Т.В. Гончарук. – Тернопіль : Астон, 2009. – 375 с.
10. *Гурик М.І., Шумка М. Л. «Каста луччих людей» у соціально-філософському вченні Дмитра Донцова / Михайлина Шумка, Мирослава Гурик* // *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. – Серія «Філософія». – Вип. 8. – Острог, 2011. – С. 36-46.
11. *Гурик, М. І Концепція еліти В. Липинського: аналіз і перспективи* / М. І. Гурик // *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Серія «Культурологія»*, Острог, 2010.– С.121-126.
12. *Томахів, В. Я. Сталінізм як різновид тоталітаризму (історико-політологічний аспект) [Текст] : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01 / Томахів Володимир Ярославович ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка*. - Львів, 2001. - 168 с.

•